

Π. Α. Σινόπουλος*

Ο ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΙΝΗ ΤΗΣ**

Α'

1. Η «ΕΞΟΔΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ»

«Ο ρόλος της ενήλικης γυναίκας δεν έχει πάψει να είναι ριζωμένος κυρίως στις εσωτερικές υποθέσεις της οικογένειας, ως συζύγου, μητέρας και διευθύντριας του νοικοκυριού, ενώ ο ρόλος του ενήλικου άντρα είναι ριζωμένος κυρίως στον κόσμο του επαγγέλματος, στην εργασία του και, μέσα από αυτήν, στην προσπάθεια να δώσει κοινωνική θέση και εισόδημα στην οικογένεια». Πρόκειται για διαπιστώσεις των Parsons και Bales που τις έκαναν το 1955 (Parsons-Bales 1955, σελ. 14-15).

Μετά από ελάχιστα χρόνια, παρουσιάστηκε μια τέτοια αύξηση στην «εξωοικοκυρική εργασία»¹ του γυναικείου πληθυσμού, ώστε οι Αμερικανοί

---

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

** Βασίζεται σε εισήγηση που έγινε στο Συνέδριο «Σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα και ο ρόλος της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα» του Ελληνικού Κοινωνιολογικού Συλλόγου, 13-16 Δεκ. 1984, στην Αθήνα (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών).

1. Με τον όρο «εξωοικοκυρική εργασία» που εισάγω εδώ, γίνεται ξεκάθαρο πως πρόκειται για τη συνολική εργασία που πραγματοποιείται *πέρα από τις δουλειές του σπιτιού, πέρα από το νοικοκυριό*. (Αυτές οι δουλειές, αυτό το νοικοκυριό, συνήθως είναι: μαγειρέμα, καθαριότητα, πλύσιμο και φροντίδα για τα παιδιά — Lloyd 1975, σελ. 5· Bird-Bird 1984, σελ. 345. Κατά την Αυδή-Καλάκη, «στα καθήκοντα του νοικοκυριού περιλαμβάνεται κάθε δουλειά που έχει σχέση με το σπίτι», ενώ, ανάμεσα στις ενδεικτικές αναφορές της περιλαμβάνει τον «οικονομικό προγραμματισμό της οικογένειας», τις «αγορές για τον οικιακό εξοπλισμό», καθώς και την εξοικονόμηση χρημάτων «για έκτακτες ή πολυτελείς δαπάνες» — Αυδή 1978, σελ. 76-77). Αντίθετα, οι όροι «εξωοικογενειακή εργασία» ή «εξωοικιακή εργασία», που χρησιμοποιούνται πολλές φορές, δεν ακριβολογούν. Δεν μπορούν να περιλάβουν την έννοια της συνολικής εργασίας που γίνεται πέρα από τις δουλειές του σπιτιού, πέρα από το νοικοκυριό. Ειδικότερα δεν μπορούν να περιλάβουν την έννοια της εργασίας που κάνουν «τα μέλη του νοικοκυριού που

την παρομοίασαν με χιονοστιβάδα. Η δεκαετία του 1960 υπήρξε το αποφασιστικό χρονικό σημείο, για τον καπιταλιστικό κόσμο, κατά το οποίο το φράγμα έσπασε και, σύμφωνα με την περιγραφή του Edward Shorter «οι γυναίκες ορμούν στην αγορά εργασίας με έναν ενθουσιασμό χωρίς προηγούμενο μετά την πρώτη βιομηχανική επανάσταση, η οποία, κατά τον 18ο αιώνα, μετασημάτισε τόσο πολύ τους αγρότες σε εργάτες» (Shorter 1977, σελ. 14. Επίσης βλ. στο ίδιο, σελ. 337-338· Segalen 1981, σελ. 197, 218· Lewenhak 1980, σελ. 266).

Από τότε, η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας προχώρησε με ταχύ ρυθμό (Segalen 1981, σελ. 219· Giele 1977, σελ. 319· Silver 1977, σελ. 277). Μάλιστα υπήρξε τόσο θεαματική, ώστε σήμερα, τρεις σχεδόν δεκαετίες μετά τις διαπιστώσεις των Parsons και Bales, που τις ανέφερα πιο πριν, στον παραδοσιακό τύπο της γυναίκας παραμένει μόνο το 30% από τις οικογένειες των ΗΠΑ, ενώ η πλειοψηφία των γυναικών έχει εξωοικοκυρική εργασία (Nock-Kingston 1984, σελ. 333). Πρόκειται για μια κατάσταση που θα την ονόμαζα «έξοδο των γυναικών» από τα τείχη του νοικοκυριού προς την αγορά εργασίας.

2. Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΙΝΗ» ΤΗΣ ΕΞΩΟΙΚΟΚΥΡΙΚΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Με την έξοδο των γυναικών παρουσιάστηκαν διάφορα κοινωνικά προβλήματα. Πολλά από αυτά, για την εξωοικοκυρική εργαζόμενη γυναίκα, παίρνουν δραματική μορφή. Ανάμεσά τους είναι και τούτο: Η γυναίκα ξεκινάει για την εξωοικοκυρική εργασία της με άνιστους όρους, σε σχέση με τον άντρα. Έχει την κοινωνική υποχρέωση να κάμει επιπλέον και τις δουλειές του νοικοκυριού. Επομένως έχει και δεύτερο φορτίο υποχρεώσεων, που θα μπορούσε να το δει κανείς σαν «κοινωνική ποινή».²

βοηθούν στην οικογενειακή επιχείρηση, χωρίς να αμείβονται» (Ε.Σ.Υ.Ε. 1983, σελ. 10· βλ. και Ε.Σ.Υ.Ε. 1977, σελ. XIV), γιατί αυτή η επιχείρηση ούτε εξωοικογενειακή είναι και, μερικές φορές, μπορεί να μην είναι ούτε εξωοικιακή.

2. Πβ. την περίπτωση της Cynthia B. Lloyd, που χρησιμοποιεί την έννοια της ποινής, για να τοποθετήσει στα πλαίσιά της τη δυσμενή μεταχείριση της εργαζόμενης παντρεμένης γυναίκας από το φορολογικό σύστημα των ΗΠΑ (Lloyd 1975, σελ. 19, όπου και παραπομπή στο ίδιο, σελ. 24, σημ. 39). Την ίδια χρονιά, στην Παγκόσμια Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για το Διεθνές Έτος της Γυναίκας, διαπιστωνόταν ότι «στην πραγματικότητα, οι γυναίκες όλων των χωρών που έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις (και συμμετέχουν στον οικονομικό τομέα), δίνουν την εντύπωση πως τους έχει επιβληθεί ποινή» (United Nations 1975, σελ. 18).

α'. Η υπόθεση για την ελάφρυνση του νοικοκυριού από την τεχνολογία

Ένας μεγάλος αριθμός εμπειρικών ερευνών, σε διάφορες χώρες, απέδειξαν ότι, «παρ' όλη την αξιοσημείωτη απλοποίηση της εργασίας στο νοικοκυριό, η τεχνική πρόοδος δεν μείωσε την ποσότητα εργασίας που πρέπει να κάμει για το νοικοκυριό η γυναίκα» (Frantzen 1 1969, σελ. 31· βλ. και Leibowitz 1975, σελ. 223· Szalai 1975, σελ. 392· Kozakiewicz 1977, σελ. 53-54). Ας σημειωθεί μάλιστα ότι, κατά τον Galbraith, «με το υψηλότερο εισόδημα, η ποσότητα και η ποικιλία στην κατανάλωση αυξάνει και, μαζί μ' αυτό, ο αριθμός και το περίπλοκο στις δουλειές του νοικοκυριού... Επομένως, και παραδόξως, ο ταπεινός ρόλος της γυναίκας γίνεται περισσότερο κοπιαστικός όσο ανεβαίνει το εισόδημα της οικογένειας...» (Galbraith 1973, σελ. 32· βλ. και Wynnyszuk 1969, σελ. 18· Leibowitz 1975, σελ. 241).

β'. Η υπόθεση για τη βοήθεια του άντρα στο νοικοκυριό, όταν η γυναίκα εργάζεται

Υπάρχουν έρευνες, όπως λ.χ. για τις ΗΠΑ, που αναφέρουν πως, όταν η παντρεμένη γυναίκα έχει εξωοικοκυρική εργασία, η βοήθεια που της προσφέρει στο νοικοκυριό ο σύζυγος είναι περισσότερη από ό,τι αν δεν εργαζόταν, αλλά παραμένει πρωταρχικά η υπευθυνότητα της συζύγου (Bird-Bird 1984, σελ. 345). Σύμφωνα όμως με άλλες έρευνες, στην ίδια χώρα, «το γεγονός πως μια γυναίκα εργάζεται, λίγη επίδραση έχει στον χρόνο που διαθέτει ο άντρας της για βοήθεια στο νοικοκυριό» (όπ.π.). Τελικά, σε παγκόσμια κλίμακα, η τυχόν βοήθεια των αντρών στο νοικοκυριό δεν φαίνεται να είναι υπολογίσιμη (Darling 1975, σελ. 67· Μαλαχόφσκαγια 1985², σελ. 31-32· OECD 1979, σελ. 128· United Nations 1975, σελ. 17).

γ'. Οι εξωοικοκυρικά εργαζόμενες είναι υπεύθυνες και για τις δουλειές του νοικοκυριού

Ο Ένγκελς είπε ότι ο άντρας «στην οικογένεια είναι ο αστός· η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο» (Engels 1957, σελ. 107· σχολιασμό για τη σύγκριση αυτή βλ. στο Ρόουμποθαμ² 1984, σελ. 104). Πραγματικά, στις καπιταλιστικές κοινωνίες, η εξωοικοκυρικά εργαζόμενη γυναίκα πρέπει να κάνει και τις δουλειές του σπιτιού (Silver 1977, σελ. 159· Giele 1977, σελ. 327· James 1975, σελ. 389· Segalen 1981, σελ. 200, 201, 221· Bruegel 1983, σελ. 131, 133· Daune-Richard 1984, σελ. 46, 52). Η ίδια κατάσταση επικρατεί όμως και στις σοσιαλιστικές χώρες (Barrett 1980, σελ. 185· Hammel 1984, σελ. 225· Kozakiewicz 1977, σελ. 54· Szombathy 1980, σελ. 29-30· Wyn-

nyczuk 1969, σελ. 19· Γκοριτσέβα ²1985, σελ. 50-51· Μπαράσκαγια ²1982, σελ. 37-40 κ.ά· Μπατάλοβα ²1985, σελ. 43· Μπρόγιελ 1975, σελ. 186, 188-189).

Σύμφωνα με έρευνα που έγινε σε δώδεκα εκβιομηχανισμένες χώρες, οι νοικοκυρές με πλήρη απασχόληση είχαν 25% λιγότερο ελεύθερο χρόνο από τους άντρες, ενώ για τις εξωοικοκυρικά εργαζόμενες γυναίκες ο ελεύθερος χρόνος ήταν ακόμη λιγότερος (Leghorn-Parker 1981, σελ. 193). Εξάλλου, για τις τελευταίες, αναφέρεται ότι στη Ρωσία η απασχόληση με το νοικοκυριό απαιτεί 48-53 ώρες την εβδομάδα, χωρίς να θεωρείται βέβαιο ότι είναι επαρκής αυτή η χρονική διάρκεια (Μπαράσκαγια ²1982, σελ. 95). Στην Παγκόσμια Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για το Διεθνές Έτος της Γυναίκας, που έγινε το 1975, η διαπίστωση ήταν: «Η τρέχουσα τάση δείχνει συντριπτικά ότι οι γυναίκες που εργάζονται έξω από το σπίτι, είτε από ανάγκη είτε από εκλογή, έχουν διπλό φορτίο υποχρεώσεων και ευθυνών... Η μόνη ολοφάνερη γνωστή εξαίρεση είναι η Σουηδία, όπου αναφέρεται ότι ένα υψηλό ποσοστό αντρών μοιράζονται τις ευθύνες του νοικοκυριού με τις γυναίκες τους» (United Nations 1975, σελ. 17). Ως προς την έννοια της διατύπωσης «διπλό φορτίο υποχρεώσεων», αυτή διευκρινίστηκε δύο χρόνια αργότερα, στον Ο.Η.Ε. πάλι, σε σεμινάριο που έγινε με συνεργασία της Ολλανδίας, όπου αναφέρθηκε ότι: «Οι εργαζόμενες ασκούν στην πραγματικότητα δύο επαγγέλματα με πλήρες ωράριο» (Kozakiewicz 1977, σελ. 54).

δ'. Αποτελέσματα: Έλλειψη χρόνου - ύπνου και εξάντληση

Ο συνδυασμός αυτός της εξωοικοκυρικής και οικοκυρικής εργασίας οδηγεί τη γυναίκα σε απάνθρωπες θυσίες (Almanak ²1985, σελ. 23). Μια σειρά ερευνών έδειξε ότι καθώς η γυναίκα είναι φοβερά υπερφορτωμένη, δεν έχει αρκετό χρόνο για να ανταποκριθεί στις ευθύνες του σπιτιού και της δουλειάς (Nock-Kingston 1984, σελ. 333· βλ. και Robinson 1972, σελ. 119· Γκοριτσέβα ²1985, σελ. 50-51). Έτσι, λοιπόν, η γυναίκα με «διπλή δραστηριότητα», έχοντας ελάχιστο ή καθόλου ελεύθερο χρόνο, δεν ξεκουράζεται, συχνά στερείται ακόμη και τον αναγκαίο ύπνο, γι' αυτό και οδηγείται στην κόπωση, την εξάντληση και τη νεύρωση (Frantzen 1969, σελ. 31-32, 48· Wypnyczuk 1969, σελ. 18· Leibowitz 1975, σελ. 224· United Nations 1975, σελ. 17· Μπαράσκαγια ²1982, σελ. 95 κ.ά· Σχολής γονέων 1966, σελ. 85). Αν σ' όλα αυτά προσθέσει κανείς και το ότι «οι εργασίες του νοικοκυριού είναι ιδιαίτερα βαριές», όπως επισημαίνει η Martine Segalen (Segalen 1981, σελ. 201), τότε ο χαρακτηρισμός «ελευθερία των γυναικών» (women's liberation), καθώς γίνεται «δαπάναις των γυναικών» (Kozakiewicz 1977, σελ. 54), ηχεί ειρωνικά σαν ξεκούρδιστο όργανο.

Κατά τις εκτιμήσεις του Ο.Η.Ε., διανύουμε «μιά περίοδο μεταβατική, που επιτρέπει και ενθαρρύνει (τις γυναίκες) να συμμετέχουν στον οικονομικό τομέα, ενώ δεν έχουν γίνει αντίστοιχες αλλαγές στα στερεότυπα του ρόλου των φύλων και στους ορισμούς των ρόλων» (United Nations 1975, σελ. 18). Κανείς όμως δεν είναι σε θέση να μας πει πόσο θα κρατήσει αυτή η περίοδος, η σύμφωνα με τον στίχο της Κασσιανής της ποιήτριας «θεοσκοτεινή και αφέγγαρη» (Κασσιανή 1966, σελ. 576). Έτσι, λοιπόν, μέσα στα πλαίσια αυτής της ακαθόριστης χρονικής περιόδου, την εξωοικοκυρικά εργαζόμενη γυναίκα την επιβαρύνει ένα παραπάνω φορτίο που δεν θα το είχε, αν δεν αποφάσιζε να ασχοληθεί με εξωοικοκυρική εργασία· ένα δεύτερο φορτίο από την κοινωνικά υποχρεωτική εργασία στο νοικοκυριό που, καθώς της επιβάλλεται πέρα από την επαγγελματική της εργασία, κατ' ουσίαν αποτελεί κοινωνική ποινή, καθώς προανέφερα.

Το πρόβλημα βέβαια ίσως δεν είναι τόσο σημαντικό, όταν ο επαγγελματικός χρόνος της γυναίκας είναι αρκετά μειωμένος. Αλλά όσο πλησιάζει ο επαγγελματικός χρόνος της προς το πλήρες ωράριο, τόσο περισσότερο βάρος, επιπλέον από τον άντρα και τη μη εξωοικοκυρικά εργαζόμενη, έχει η γυναίκα από την κοινωνικά υποχρεωτική εργασία στο νοικοκυριό.

Με την προϋπόθεση πως η ξένη βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε είναι επαρκής για μια προσέγγιση στο πρόβλημά μας· και εφόσον είδαμε πως οι σχετικές έρευνες έδειξαν ότι:

- α) η τεχνική πρόοδος δεν μείωσε την ποσότητα εργασίας που πρέπει να κάνει η γυναίκα για το νοικοκυριό·
- β) η εξωοικοκυρική εργασία των γυναικών δεν επηρεάζει τους άντρες ως προς τη διάρκεια του χρόνου που ίσως προσφέρουν για βοήθεια στο νοικοκυριό — η οποία εξάλλου δεν φαίνεται να είναι υπολογίσιμη· και
- γ) οι εξωοικοκυρικά εργαζόμενες έχουν την κοινωνική υποχρέωση να κάνουν επιπλέον και τις δουλειές του νοικοκυριού, νομίζω πως θα μπορούσε να καταλήξει κανείς στη γενίκευση πως:

Η «κοινωνική ποινή» της εξωοικοκυρικά απασχολούμενης γυναίκας (η επιβάρυνση από την επιπλέον εργασία με το νοικοκυριό) όλο και μεγαλώνει, όσο ο επαγγελματικός χρόνος της πλησιάζει στο πλήρες ωράριο, και ολοκληρώνεται όταν η γυναίκα «εξεπαγγελματίζεται» (όταν δηλαδή απασχολείται με πλήρες ωράριο).

Β'

1. ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΒΟΗΘΑΕΙ Ο ΑΝΤΡΑΣ ΣΤΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ, ΟΤΑΝ Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΕΡΓΑΖΕΤΑΙ;

Θα μπορούσε όμως να ρωτήσει κανείς: Επιβάλλεται κοινωνική ποινή, στη χώρα μας, στην εξωοικοκυρικά εργαζόμενη γυναίκα; Για να δοθεί απάντηση, θα έπρεπε να διερευνηθεί αν υπάρχουν οι τρεις προϋποθέσεις που οδηγούν στην επιβολή της κοινωνικής ποινής, όπως καθορίστηκαν αμέσως πιο πριν.

Ως προς την πρώτη προϋπόθεση, νομίζω πως θα μπορούσαμε να πάρουμε ως δεδομένο ότι ισχύει και για την Ελλάδα το συμπέρασμα σχετικών ερευνών σε άλλες χώρες, που προαναφέρθηκε, ότι δηλαδή η τεχνική πρόοδος δεν μείωσε την ποσότητα της εργασίας την οποία πρέπει να κάμει η γυναίκα για το νοικοκυριό. Και ερχόμαστε στη δεύτερη προϋπόθεση. Εδώ πρέπει να εξετάσουμε αν υπάρχει —και αν είναι υπολογίσιμη— βοήθεια των αντρών της οικογένειας στις δουλειές του νοικοκυριού, όταν η γυναίκα έχει εξωοικοκυρική εργασία.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, σε κάποια εμπειρική έρευνα για την ελληνική οικογένεια, είχε υποβληθεί η ερώτηση: «Όταν χρειαστεί σπίτι σας να σηκωθεί κάποιος τη νύχτα για τα παιδιά, ποιος σηκώνεται;». Από όσους ρωτήθηκαν, μόνο το 5% απάντησαν ότι σηκώνεται ο σύζυγος (Βασιλείου 1966, σελ. 88). Την ίδια εποχή, σε μια άλλη έρευνα, διαπιστώθηκε πως, για παροχή έστω και μερικής σταθερής βοήθειας στο νοικοκυριό της εξωοικοκυρικά εργαζόμενης Αθηναίας, δεν είναι ο άντρας του σπιτιού που θα βοηθήσει, αλλά κάποια από τις γιαγιάδες (Safilios 1972, σελ. 94).

Και τώρα ερχόμαστε σε μια έρευνα που έγινε από το ΕΚΚΕ στην Αθήνα, μετά από μιάμιση πενταετία περίπου, το 1972, όπου διαπιστώνεται ότι, ως προς τους κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων, «οι άνδρες του δείγματος δεν δέχονται στο σύνολό τους καμιά αλλαγή. Γι' αυτούς τα κεκτημένα δικαιώματα αποτελούν κανόνα κοινωνικής συμπεριφοράς που δεν συζητείται ούτε χρειάζεται αλλαγή» (Πρεσβέλου - Τεπερογλου 1980, σελ. 338). Σε νεότερη έρευνα που έγινε το 1974 στο εργοστάσιο «Πειραιϊκής Πατραϊκής», στα Μέγα-ρα, διαπιστωνόταν ότι, παρόλο που οι γυναίκες τους εργάζονταν, οι δουλειές του νοικοκυριού ήταν «θέμα τιμής για τους άντρες» (Νικολαΐδου 1975, σελ. 481) και ότι, «μια ενεργός συμμετοχή του άντρα στο νοικοκυριό φαινόταν αδιανόητη» (Νικολαΐδου 1978, σελ. 82· βλ. στο ίδιο και σελ. 44). Την ίδια απόλυτη απόσταση των αντρών από τις δουλειές του νοικοκυριού θα ήταν δυνατό να διαπιστώσουμε και σε άλλη έρευνα που έγινε στην Αθήνα, κατά την ίδια περίπου εποχή (Safilios 1971-72, σελ. 74). Εξάλλου, σε πανελλήνια

έρευνα που έγινε στο ΕΚΚΕ το 1979, στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος του European Coordination Center for Social Science Documentation, το γνωστό ως Vienna Center, διαπιστώνόταν ότι «ο άντρας αποφεύγει τις οικιακές ασχολίες» (Γκιζέλης 1984, σελ. 106).

Θα μπορούσε όμως να εντυπωσιαστεί κανείς με τα άκρως αντίθετα αποτελέσματα άλλων ερευνών. Έτσι λοιπόν, μια έρευνα που έγινε στην Αθήνα από τον Gutenschwager έδειξε ότι το 80% των αντρών απάντησαν ότι *πρέπει* να βοηθούν στο νοικοκυριό και στη φροντίδα για τα παιδιά (Gutenschwager 1969, σελ. 150). Πάλι, μια άλλη έρευνα που έγινε στη Μακεδονία το 1976-1977, έδειξε ότι το 90% *πιστεύει* πως ο σύζυγος σήμερα *πρέπει* να βοηθάει στο σπίτι και στη φροντίδα για τα παιδιά, ή θα ήταν καλό να βοηθάει στη φροντίδα για τα παιδιά, ή και είναι υποχρεωμένος να βοηθάει (Κολλάρου - Μουσουρού 1980, σελ. 71). Τέλος ας αναφέρω μια έρευνα που έγινε το 1983 στις 10 χώρες της Ε.Ο.Κ., από την Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Στην ερώτηση: *ποια γνώμη είχαν οι ερωτώμενοι για «τον καλύτερο καταμερισμό των ρόλων μέσα στην οικογένεια», στο συνολικό δείγμα της Ε.Ο.Κ., το 36% προτίμησε την ισότητα. Όσο για το ελληνικό δείγμα, φάνηκε ν' αφήνει παρατάγες πίσω τους Ευρωπαίους· η προτίμηση ήταν: 51% υπέρ της ισότητας των ρόλων μέσα στην οικογένεια (C.E.C. 1983, σελ. 30).*

Την απάντηση στο φαινόμενο της ασυμφωνίας ανάμεσα σε έρευνες όπως αυτές και όπως οι προηγούμενες, μας τη δίνει ο Gutenschwager ως εξής: «Φυσικά, υπάρχει κάποτε ο κίνδυνος των ασυμφωνιών ανάμεσα στις απαντήσεις και στην πραγματική συμπεριφορά ή, ακόμη, ανάμεσα στις στάσεις που σχετίζονται με τη συμπεριφορά...» (Gutenschwager 1969, σελ. 150). Το ίδιο παρατηρεί και η Segalen: «Ανάμεσα στα δύο (γνώμες και συμπεριφορές), συχνά η απόσταση είναι μεγάλη» (Segalen 1981, σελ. 225).

Και για να έρθω πάλι στην έρευνα του Gutenschwager, ο ερευνητής αυτός παρατήρησε ότι «από τους άντρες που απάντησαν σ' αυτό το δείγμα, λίγοι ήταν εκείνοι που αφιέρωσαν μερικές συμβολικές στιγμές από τον χρόνο τους στο νοικοκυριό ή στη φροντίδα για τα παιδιά» (Gutenschwager 1969, σελ. 150). Τέλος η Μουσουρού, εξετάζοντας τα αποτελέσματα της έρευνας του Gutenschwager, όσο και εκείνης που έκαμε η ίδια με την Κολλάρου, η οποία προαναφέρθηκε επίσης, καταλήγει ότι: «Τα ελληνικά στοιχεία επιτρέπουν να διατυπωθεί η υπόθεση πως, στο θέμα αυτό, το δέον απέχει πολύ από την πράξη... Θα μπορούσαμε έτσι να υποθέσουμε πως η Ελληνίδα έχει πολύ λίγη βοήθεια από το σύζυγο...» (Μουσουρού 1983, σελ. 65).

Καταλήγουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα πως και η δεύτερη προϋπόθεση, που οδηγεί στην επιβολή κοινωνικής ποινής στην εξωοικοκυρικά εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα, υπάρχει.

2. ΟΙ ΕΞΩΟΙΚΟΚΥΡΙΚΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΕΧΟΥΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Ας δούμε όμως αν υπάρχει και η τρίτη προϋπόθεση για την επιβολή κοινωνικής ποινής στην εξωοικοκυρικά εργαζόμενη γυναίκα, αν και νομίζω πως μπορέσαμε να συμπεράνουμε την ύπαρξή της από τα προηγούμενα. Πρόκειται για την υπόθεση ότι στην Ελλάδα οι εξωοικοκυρικά εργαζόμενες έχουν την κοινωνική υποχρέωση να κάνουν επιπλέον και τις δουλειές του σπιτιού.

Σε έρευνα που έκανε ο Guy Burgel, στην περιοχή της Αθήνας, μέσα στη δεκαετία του 1960, βρήκε ότι σχεδόν το σύνολο των εξωοικοκυρικά εργαζόμενων γυναικών, έναντι του 1/3 των αντρών, είχε ημερήσια απασχόληση περισσότερη από 7 ώρες. Και υπογραμμίζει τις «οικογενειακές ευθύνες που πιέζουν τις γυναίκες όταν ασκούν μια επαγγελματική δραστηριότητα» (Burgel 1970, σελ. 79). Η Νικολαΐδου, στην έρευνά της στα Μέγαρα, μέσα της δεκαετίας του 1970, διαπιστώνει ότι «ο κύριος ρόλος της γυναίκας, ακόμη και όταν εργάζεται, εξακολουθεί να είναι η φροντίδα της οικογένειας». Και προσθέτει: «Νά λοιπόν η διπλή επιβάρυνση, ή το διπλό οκτώωρο της εργαζόμενης γυναίκας. Μετά τη δουλειά της, στο σπίτι όλα περιμένουν τη νοικοκυρά. Οι άντρες όχι μόνο δε συμμετέχουν, αλλά τα περιμένουν όλα στο χέρι από τις γυναίκες τους» (Νικολαΐδου 1978, σελ. 44· βλ. στο ίδιο, σελ. 45 και 74· επίσης βλ. της ίδιας 1975, σελ. 480). Στην έρευνα που έγινε το 1979 στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος του Vienna Center, η οποία προαναφέρθηκε, διαπιστώθηκε πως οι γυναίκες, ενώ συμμετέχουν σε αντρικές δραστηριότητες, παράλληλα «παραδοσιακά έχουν αναλάβει» και «τις καθαρά σπιτικές δουλειές» (Γκιζέλης 1984, σελ. 106).

Σε σχετική έρευνα για «τις αντιλήψεις των νέων γύρω από το γάμο και την οικογένεια», στην οποία εξετάστηκαν άντρες και γυναίκες που είχαν δηλώσει πως έχουν μόνιμο δεσμό ή πως είναι αρραβωνιασμένοι, εκείνο που κυρίως τόνιζαν οι εξεταζόμενοι, ήταν οι προσωπικοί τους στόχοι «που αφορούσαν κατ' εξοχήν επαγγελματικές επιδιώξεις». Οι επιδιώξεις αυτές παρουσιάζονταν σαν βασική μελλοντική δυσκολία για τη συμβίωση του ζευγαριού και το ερώτημα ήταν: ποιος «θα καταπιεζόταν μέσα στο σπίτι». Η γυναίκα δεν είχε εμπιστοσύνη στις τυχόν υποσχέσεις του συντρόφου της και πίστευε ότι θα την «καπελώσει». Τελικά, ακόμη και οι τελευταίες αμφιβολίες των γυναικών για την ήττα τους υποχωρούσαν. Και «ενώ μιλούσαν με πάθος για την εξίσωσή τους με τον άντρα, ζωγράφιζαν τον εαυτό τους στη μελλοντική τους οικογένεια με ποδιά, να υποδέχεται τον άντρα που γυρίζει από τη δουλειά» (Κατάκη 1984, σελ. 70, 76, 141-142, 147).

Οι γυναίκες λοιπόν ξέρουν πως η εξωοικοκυρικά εργαζόμενη έχει πα-

ράλληλα φορτωθεί και το νοικοκυριό. Επιπλέον όμως «πρέπει τη μεγαλύτερη υπευθυνότητα να τη δείξει σ' αυτό το δεύτερο οκτάωρο που είναι και περισσότερο εξαντλητικό. Δεν περιμένει και δεν ζητάει βοήθεια από κανέναν... το βάρος και η ευθύνη της δουλειάς στο σπίτι μένει στη δική της αποκλειστικότητα» (Χρονάκη 1982, σελ. 118· βλ. και: Παπαρήγα 1981, σελ. 168· Μουσούρου 1984, σελ. 90· Αυδή 1978, σελ. 85· Τακάρη 1978, σελ. 174, 176).

Έτσι λοιπόν στη σημερινή Ελλάδα «η γυναίκα μπαίνει στην παραγωγή, αλλά δε βγαίνει από το σπίτι» (Κακλαμανάκη 1984, σελ. 93). Με αυτά τα δεδομένα, η θέση που κατέχει η γυναίκα στην κοινωνία όχι μόνο δεν έχει βελτιωθεί, αλλά «από ορισμένες απόψεις έχει χειροτερέψει, λόγω του διπλού ή τριπλού της ρόλου...» (Κραβαρίτου 1982, σελ. 55). (Θα πρέπει όμως εδώ να τονιστεί εντελώς ιδιαίτερα, πως το διπλό φορτίο υποχρεώσεων της εξωοικοκυρικά εργαζόμενης δεν είναι αποκλειστικό παράγωγο της εποχής μας — ένα παράγωγο δηλαδή που ξεκινάει από την «έξοδο των γυναικών». Ο προβιομηχανικός πολιτισμός *βοά* για την καταδυνάστευση των γυναικών με το διπλό φορτίο υποχρεώσεων).

Έπειτα από μια τέτοια κατάσταση, η εξωοικοκυρικά εργαζόμενη γυναίκα όχι μόνο έχει διπλό φορτίο υποχρεώσεων, αλλά καταλήγει «να μην έχει διαθέσιμο χρόνο επαρκή για να φάει, να κοιμηθεί, να πλυθεί, να ντυθεί. Με αποτέλεσμα... να βιάζεται μόνιμα, να ζει με διαρκές άγχος, να μη μετέχει στις εκδηλώσεις της ζωής, να είναι νευρική» (Αυδή 1978, σελ. 79).

Σ' αυτό το σημείο, θα ήθελα να επιλέξω μερικούς στίχους του Λουκιανού Κηληθόνη από το τραγούδι του «Μια μέρα μιας Μαίρης», το γνωστό ως «Μαίρη Παναγιωταρά»:

Μόλις ξυπνήσω το πρωί, πολύ πρωί,
πριν ξημερώσει δηλαδή καλά καλά,
λέω από μέσα μου: Μουλάρι σήκω, ντύσου
γιατί εδώ σε περιμένουνε πολλά.
Και τότε τρέχω να ξυπνήσω, να ταΐσω,
να ποτίσω και να ντύσω τα παιδιά,
ενώ παράλληλα ετοιμάζω πρωινό για τον πασά.
Κι εγώ να φύγω νηστική και σαν τρελή για τη δουλειά.
Μόλις σχολάσω τρέχω αμέσως να προλάβω
να ετοιμάσω το τραπέζι για φαΐ.
Κι ενώ εγώ θα σιδερώνω και θα πλένω,
ό,τι κάνει μια γυναίκα δηλαδή,
αυτός ο κύριος θα είναι αραγμένος στην Τ.Υ.

Νομίζω πως έγινε φανερό πλέον ότι υπάρχει και η τρίτη από τις τρεις συνολικά προϋποθέσεις για την επιβολή κοινωνικής ποινής στην εξωοικοκυ-

ρικά εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα. Άρα η επιβολή κοινωνικής ποινής, στην εξωοικοκυρικά εργαζόμενη Ελληνίδα, είναι γεγονός.

3. ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΚΑΙ Η ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΙΝΗΣ ΣΤΙΣ ΕΞΩΟΙΚΟΚΥΡΙΚΑ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

α'. Μεθοδολογικά θέματα

Αλλά οι γυναίκες που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή, δηλαδή οι εξωοικοκυρικά απασχολούμενες, ποιο ποσοστό εκπροσωπούν επί του συνολικού γυναικείου πληθυσμού; Και ποια είναι η τάση του φαινομένου; Για να δοθούν απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα, θα χρησιμοποιήσω στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.) για τα έτη 1971, 1981 και 1983. Η επιλογή αυτή υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι ήθελα να εντοπίσω το θέμα μου στην τελευταία δεκαετία από τη δημοσιευμένη απογραφή του 1971, καθώς και στο μετέπειτα διάστημα που κλείνει με το έτος για το οποίο έχουμε τα πλέον πρόσφατα δημοσιευμένα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε.

Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να διευκρινίσω ότι: Οι μέχρι τώρα έρευνες —αυτές τουλάχιστον που έχω υπόψη μου— παρουσιάζουν τις εξωοικοκυρικά εργαζόμενες γυναίκες, σε σύγκριση με τον άντρα, να έχουν διπλό φορτίο υποχρεώσεων, άσχετα με την οικογενειακή τους κατάσταση. Μάλιστα η Viola Klein, βασισμένη σε μια έρευνα που έκαμε παλαιότερα σε όλες τις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. —που ανάμεσά τους, ως γνωστόν, είναι και η Ελλάδα— δηλώνει ρητά ότι:

«Η γυναίκα που πηγαίνει έξω να εργαστεί, είτε είναι ανύπαντρη είτε παντρεμένη, χήρα ή διαζευγμένη, κουβαλάει ένα σπιτικό φορτίο που —αν και αξιοσημείωτα ελαφρότερο από ό,τι στο παρελθόν— είναι άνισα μοιρασμένο ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο εργαζόμενος άντρας, αδιάφορο αν είναι παντρεμένος ή εργένης, σχεδόν κατά κανόνα έχει γυναικεία βοήθεια για τις σπιτικές δουλειές. Η εργαζόμενη γυναίκα, εξάλλου, συνήθως πρέπει να κάμει αυτά τα πράγματα όχι μόνο για τον εαυτό της, αλλά και για ένα ή περισσότερα πρόσωπα» (Klein 1965, σελ. 19-23).

Έπειτα από αυτά τα δεδομένα, και μέχρι να υπάρξει νεότερη έρευνα που τυχόν θα τα ανέτρεπε, νομίζω πως μπορούμε, κατά τη χρησιμοποίηση στατιστικών στοιχείων —και στην προκειμένη περίπτωση της Ε.Σ.Υ.Ε.— να ταυτίζουμε τις εξωοικοκυρικά απασχολούμενες γυναίκες με εκείνες που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή.

Και κάτι για τον όρο «εξεπαγγελματίζομαι». Πριν από λίγο ταύτισα την έννοιά του με την έννοια «πλήρες ωράριο». Τελικά με αυτόν τον όρο («εξεπαγγελματίζομαι» και, επομένως, «εξεπαγγελματισμός») εννόω εβδομαδιαία εργασία από 35 ώρες και άνω.

β'. Ανάλυση των στατιστικών δεδομένων*

Πριν προχωρήσω στην ανάλυση των στοιχείων των ετών 1971, 1981 και 1983, προκειμένου να δώσω απάντηση στα ερωτήματα που έθεσα, θα ήθελα να κάμω μια σύγκριση με τις χώρες της Ε.Ο.Κ. Σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (Πίνακας 1), η Ελλάδα, κατά το 1982, με ποσοστό 23,4% οικονομικά ενεργών γυναικών έναντι του συνολικού γυναικείου πληθυσμού, έρχεται αμέσως μετά την Ολλανδία (36,4%), δηλαδή είναι προτελευταία ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ο.Κ., με τελευταία την Ιρλανδία (22,3%). Αλλά μετά από ένα έτος, σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε., το ποσοστό αυτό της Ολλανδίας το φτάνει και η Ελλάδα (Πίνακας 2).

Και τώρα ας έρθουμε στο θέμα των γυναικών που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή, δηλαδή στις εξωοικοκυρικά απασχολούμενες. Το ποσοστό τους, έναντι του συνολικού γυναικείου πληθυσμού, παρουσιάζει ανοδική τάση. Έτσι λοιπόν, το 1971 ήταν 19,2%, το 1981 22,6%, ενώ το 1983 έφτασε στο 23,3% (Πίνακας 3).

Αλλά και στη σύγκριση των απασχολούμενων που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή, δηλαδή των γυναικών, με εκείνους που δεν υπόκεινται σ' αυτή την ποινή, δηλαδή των αντρών, έχουμε ποσοστά για τους πρώτους και η τάση τους είναι ανοδική σε όλους τους τομείς της οικονομίας (βλ. Πίνακες 4-7). Ειδικότερα, στο Σύνολο των Τομέων της Οικονομίας, το 1971 το ποσοστό είναι 27,4%, το 1981, 31,3%, ενώ το 1983 είναι 32,7%. Εξάλλου εδώ φτάνουμε στη διαπίστωση ότι, κατά το 1983, *σε κάθε τρεις απασχολούμενους, ο ένας υπόκειται στην κοινωνική ποινή, είναι γυναίκα* (βλ. Πίνακα 4). Τα υψηλότερα ποσοστά απασχολούμενων που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή τα συναντάμε στον Αγροτικό Τομέα της Οικονομίας, με ποσοστό 34,4% το 1971, 42,6% το 1981 και 43,4% το 1983 (βλ. Πίνακα 5)· ενώ η υψηλότερη ανοδική τάση των ποσοστών, εκείνων των απασχολούμενων που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή, υπάρχει στον Τομέα Υπηρεσιών της Οικονομίας, με ποσοστά 27,6% το 1971, 36,4% το 1981 και 38,8% το 1983 (βλ. Πίνακα 7).

---

* Οι Πίνακες με τα στατιστικά δεδομένα παρατίθενται στο τέλος του άρθρου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανάμεσα στα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν, με την «έξοδο των γυναικών», είναι και αυτό: Η γυναίκα ξεκινάει για την «εξωοικοκυρική» εργασία της με άνισους όρους, σε σχέση με τον άντρα· έχει την κοινωνική υποχρέωση να κάμει επιπλέον και τις δουλειές του νοικοκυριού. Επομένως έχει και δεύτερη επιβάρυνση υποχρεώσεων που αποτελεί, κατ' ουσίαν, «κοινωνική ποινή».

Επειδή η «εξωοικοκυρική» εργασία της γυναίκας δεν έχει πάντα την ίδια διάρκεια, το βάρος της κοινωνικής ποινής ποικίλλει. Μάλιστα καταλήξαμε στη γενίκευση ότι: *Η κοινωνική ποινή της εξωοικοκυρική απασχολούμενης γυναίκας (η επιβάρυνση από την επιπλέον εργασία με το νοικοκυριό) όλο και μεγαλώνει, όσο ο επαγγελματικός χρόνος της πλησιάζει στο πλήρες ωράριο, και ολοκληρώνεται όταν η γυναίκα εξεπαγγελματίζεται* (όταν δηλαδή απασχολείται με πλήρες ωράριο).

Η κοινωνική ποινή των «εξωοικοκυρική» απασχολούμενων γυναικών αποτελεί φαινόμενο με παγκόσμιες διαστάσεις. Είναι ένα φαινόμενο, για το οποίο κανείς δεν είναι σε θέση, προς το παρόν, να μας πει πόσο θα διαρκέσει.

Η κοινωνική ποινή της εξωοικοκυρική εργαζόμενης γυναίκας διαπιστώνεται και στη χώρα μας. Από την ανάλυση των στατιστικών στοιχείων για την Ελλάδα, των ετών 1971, 1981 και 1983, προκύπτει ότι το ποσοστό των γυναικών που υπόκειται στην κοινωνική ποινή, σε σχέση με τον συνολικό γυναικείο πληθυσμό, έχει *ανοδική τάση*: το 1971 αντιστοιχούσε μια γυναίκα στις πέντε, ενώ το 1983 αντιστοιχεί μία γυναίκα στις τέσσερις. Εξάλλου, σε κάθε τρεις απασχολούμενους, ο ένας υπόκειται στην κοινωνική ποινή (είναι γυναίκα), ενώ και εδώ η τάση είναι ανοδική. Έτσι λοιπόν παρατηρούμε ότι *ναι μεν όλο και λιγοστεύουν οι γυναίκες που δηλώνουν ως επάγγελμα τα «οικιακά», αλλά όλο και πληθαίνουν εκείνες που έχουν διπλή επιβάρυνση: το νοικοκυριό και την «εξωοικοκυρική» εργασία.*

Γι' αυτό δεν είναι ασυνήθιστο το πιο κάτω φαινόμενο: Η επαγγελματίας γυναίκα, η «εξωοικοκυρική» εργαζόμενη, επιστρέφει, μετά από ένα πλήρες ωράριο, στην εστία της. Εκεί επιστρέφει και ο άντρας ή οι άντρες του σπιτιού (πατέρας, ενήλικα αγόρια), μετά από ένα πλήρες ωράριο και αυτοί. Αυτή τη στιγμή είναι κοινωνικά δεδομένο πως ο άντρας έχει κάμει *πλήρως* το καθήκον του απέναντι στην οικογένειά του και έχει *ιερό δικαίωμα* να ξεκουραστεί. Όσο για τη γυναίκα, αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί πως έκαμε το καθήκον της, αν αδιαφορήσει για το νοικοκυριό. Έτσι, λοιπόν, *δεν πρέπει να ξεκουρα-*

στεί. Θα αρχίσει ένα νέο, υπερπλήρες ωράριο εργασίας στο νοικοκυριό, που αποτελεί, όπως είδαμε πριν, την κοινωνική ποινή της — μια συνέπεια που παρυσιάζεται σαν φυσική για όποια γυναίκα αποφασίσει να ασχοληθεί με «εξωοικοκυρική» εργασία.

Εδώ θα χρειάζοταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης να αναφωνήσει και πάλι, όπως στα 1896:

«Το λαμπρόν αυτό ον, η γυνή,... την οποίαν αγωνιζόμεθα να καταστήσωμεν ζών φορτηγόν...» (Λαμπροπούλου 1983, σελ. 72)

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συνολικός και οικονομικά ενεργός πληθυσμός γυναικών των χωρών της ΕΟΚ, σύμφωνα με τις τελευταίες δειγματοληπτικές έρευνες και τους επίσημους υπολογισμούς κάθε χώρας που έγιναν από το έτος 1980 και το έτος 1983

Χώρα της ΕΟΚ	Χρόνος τελευταίας έρευνας ή υπολογισμού	Συνολικός πληθυσμός γυναικών	Οικονομικά ενεργός πληθυσμός γυναικών	%
Βέλγιο	IV. 80	5.039.000	1.546.000	30,7
Γαλλία	III. 83	27.738.214	9.568.028	34,5
Γερμανία, Ομοσπ. Δημοκρ.	VI. 83	32.058.000	11.092.000	34,6
Δανία	IV. 83	2.596.803	1.240.861	47,8
Ελλάδα	IV.-VI. 82	4.976.781	1.166.200	23,4
Ηνωμένο Βασίλειο	VI. 80	28.719.000	10.315.000	35,9
Ιρλανδία	IV. 83	1.747.000	389.200	22,3
Ιταλία	1983	28.973.000	7.898.000	27,3
Λουξεμβούργο	31.III.81	186.733	51.232	27,4
Ολλανδία	I. 82	7.204.000	1.902.000	26,4

Πηγή: 1983 *Year Book of Labor Statistics*, Geneva: International Labour Office, Πίνακας 1, σελ. 28-36. 1984 *Year Book of Labour Statistics*, όπ.π., Πίνακας 1, σελ. 34-39.

ΣΗΜ.: Στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό περιλαμβάνονται άτομα από 10 ετών και άνω (Ελλάδα), από 14 ετών και άνω (Ιταλία) και από 15 ετών και άνω (Γαλλία, Ομοσπ. Δημ. Γερμανίας, Δανία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο και Ολλανδία). Για το Βέλγιο και το Ηνωμένο Βασίλειο δεν υπάρχει ένδειξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συνολικός και οικονομικά ενεργός πληθυσμός γυναικών της Ελλάδας κατά τα έτη 1971, 1981 και 1983

Έτη	Συνολικός πληθυσμός γυναικών	Οικονομικά ενεργός πληθυσμός γυναικών	%
1971	4.481.624	897.364	20,0
1981	4.890.700	1.172.700	24,0
1983	4.910.200	1.298.200	26,4

Πηγή: Έτος 1971: Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971, τόμ. II, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1975, πίνακας 1, σελ. 1. Έτος 1981: Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1981, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1983, πίνακας 1, σελ. 16 και πίνακας 2, σελ. 17. Έτος 1983: Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1983, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1984, πίνακας 1, σελ. 16 και πίνακας 2, σελ. 17.

ΣΗΜ.: Στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό του έτους 1971 περιλαμβάνονται άτομα 10 ετών και άνω, ενώ στον ετών 1981 και 1983, άτομα 14 ετών και άνω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πληθυσμός γυναικών που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή (οι εξοικονομητικά απασχολούμενες) και ποσοστό επί του συνολικού γυναικείου πληθυσμού κατά τα έτη 1971, 1981 και 1983 (Σύνολο Ελλάδας)

Έτη	Συνολικός πληθυσμός γυναικών	Πληθυσμός γυναικών που υπόκεινται στην κοινωνική ποινή (οι εξοικονομητικά απασχολούμενες)	%
1971	4.481.624	862.644	19,2
1981	4.890.700	1.106.000	22,6
1983	4.910.200	1.145.800	23,3

Πηγή: Έτος 1971: Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971, τόμ. II, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1975, Πίνακας 1, σελ. 1. Όπ.π., τόμ. III, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1977, πίνακας 17, σελ. 376. Έτος 1981: Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1981, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1983, πίνακας 1, σελ. 16 και πίνακας 9, σελ. 49. Έτος 1983: Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1983, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1984, πίνακας 1, σελ. 16 και πίνακας 12, σελ. 64.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Απασχολούμενοι στο Σύνολο των Τομέων της Οικονομίας (Σύνολο Ελλάδας) υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες) και μη υποκείμενοι (άντρες) τα έτη 1971, 1981 και 1983, στην εβδομάδα της απογραφής ή της έρευνας

Έτος	Σύνολο απασχολουμένων	Απασχολούμενοι υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες)		Απασχολούμενοι μη υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (άντρες)	
		άτομα	%	άτομα	%
1971	3.143.040	862.644	27,4	2.280.396	72,6
1981	3.529.300	1.106.000	31,3	2.423.300	68,7
1983	3.508.400	1.145.800	32,7	2.362.600	67,3

Πηγή: Έτους 1971: Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971, τόμ. ΙΙΙ, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1977, πίνακας 17, σελ. 374-376. Έτους 1981: Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1981, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1983, πίνακας 9, σελ. 48-49. Έτους 1983: Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1983, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1984, πίνακας 12, σελ. 63-64.

ΣΗΜ.: 1: Οι αρμοί του έτους 1971 αναφέρονται σε άτομα ηλικίας 10 ετών και άνω, ενώ του 1981 και 1983, σε άτομα 14 ετών και άνω. 2: Η ταξινόμηση σε τομείς της οικονομίας, που ακολουθεί στους επόμενους πίνακες, έγινε κατά Kuznets (Simon Kuznets: Σύγχρονος οικονομική ανάπτυξη, επιμ.: Δ. Καράγιωργας, Αθήνα: Παπαζήσης (1970;) σελ. 88-89). Σ' αυτόν εδώ τον πίνακα περιλαμβάνονται επιπλέον και άτομα που δεν εδήλωσαν ή για τα οποία δεν καθορίστηκε τομέας της οικονομίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Απασχολούμενοι στον Αγροτικό Τομέα της Οικονομίας (Σύνολο Ελλάδας) υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες) και μη υποκείμενοι (άντρες), κατά τα έτη 1971, 1981 και 1983 στην εβδομάδα της απογραφής ή της έρευνας

Έτος	Σύνολο απασχολουμένων	Απασχολούμενοι υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες)		Απασχολούμενοι μη υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (άντρες)	
		άτομα	%	άτομα	%
1971	1.221.756	420.012	34,4	801.744	65,6
1981	1.082.900	460.500	42,6	622.300	57,4
1983	1.050.900	455.800	43,4	595.100	56,6

Πηγή και σημειώσεις: Ως προς τη διαφορά που παρουσιάζεται στα στοιχεία του έτους 1981, βλ. Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1981, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1983, σελ. 15.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Απασχολούμενοι στον Βιομηχανικό Τομέα της Οικονομίας (Σύνολο Ελλάδας) υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες) και μη υποκείμενοι (άντρες) τα έτη 1971, 1981 και 1983, στην εβδομάδα της απογραφής ή της έρευνας

Έτος	Σύνολο απασχολουμένων	Απασχολούμενοι υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες)		Απασχολούμενοι μη υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (άντρες)	
		άτομα	%	άτομα	%
1971	1.027.576	161.780	15,7	865.796	84,3
1981	1.296.600	227.800	17,6	1.068.700	82,4
1983	1.251.900	222.600	17,8	1.029.500	82,2

Πηγή και σημειώσεις: ό.π. Ως προς τις διαφορές που παρουσιάζονται: Για τα στοιχεία του έτους 1981, βλ. Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1981, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1983, σελ. 15.
Για τα στοιχεία του έτους 1983, βλ. Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως) έτους 1983, Αθήνα: ΕΣΥΕ 1984, σελ. 15.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Απασχολούμενοι στον Τομέα Υπηρεσιών της Οικονομίας (Σύνολο Ελλάδας) υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες) και μη υποκείμενοι (άντρες), τα έτη 1971, 1981 και 1983, στην εβδομάδα της απογραφής ή της έρευνας

Έτος	Σύνολο απασχολουμένων	Απασχολούμενοι υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (γυναίκες)		Απασχολούμενοι μη υποκείμενοι στην κοινωνική ποινή (άντρες)	
		άτομα	%	άτομα	%
1971	781.236	215.612	27,6	565.624	72,4
1981	1.148.100	417.500	36,4	730.600	63,6
1983	1.204.200	467.200	38,8	737.000	61,2

Πηγή και σημειώσεις: ό.π. π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Almanak, ²1985: *Ο φεμινισμός στη Ρωσία*, Μεταφρ. Παν. Μίχας, Αθήνα, Imago. ²1985.
Barret Michèle, 1980: *Women's Oppressi on Today; Problems in Marxist Feminist Analysis*, London, Verso, 1980.

- Bird Gloria W.-Bird Gerald A.-Scruggs Marguerite, 1984: «Determinants of Family Task Shaving: A Study of Husbands and Wives», *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 46, No. 2 (May 1984).
- Bruegel Irene, 1983: «Women's Employment, Legislation and the Labour-Markets», Jane Lewis (ed.): *Women's Welfare, Women's Rights*, London: Croom Helm, 1983.
- Burgel Guy, 1970: *La condition industrielle à Athènes*; Première Partie: Les hommes et leur vie, Athènes: Centre National de Recherches Sociales (EKKE), 1970.
- C.E.C., 1983, *European Women and Men in 1983*, Brussels: Commission of the European Communities.
- Darling Martha, 1975: *The Role of Women in the Economy: A Summary based in Ten National Reports*, Paris: OECD, 1975.
- Daune-Richard, Anne Marie, 1984: «Activité professionnelle, travail domestique et lignées féminines», M.-A. Barrère-Maurisson (et all.): *Le sexe du travail; Structures familiales et système productif*, Grenoble: Press Universitaires, 1984.
- Frantzen - de Leye Betty Betty, 1969: «The Influence of Women's Employment of the Family», United Nations 1969.
- Galbraith John Kenneth, 1973: *Economics and the Public Purpose*, Boston: Houghton Mifflin Co., 1973.
- Zollinger Giele Janet, 1977: «Untied States: A Prolonged Search for Equal Rights», Giele-Smock (eds.) 1977.
- Giele Janet Zollinger and Smock Audrey Champman (eds.), 1977: *Women: Roles and Status in Eight Countries*, New York: John Wiley, 1977.
- Gutenschwager Gerald A., 1969: *Awareness Culture and Change: A study of Modernization in Greece*, Chapel Hill: University of North Carolina, 1969.
- Hammel E.A., 1984: «The Yugoslav Family in the Modern World: Adaptation to Change», *Journal of Family and History*, Vol. 9, No 3 (Aut. 1984).
- James Estelle, 1975: «Income and Employment; Effects of Women's Liberation», Lloyd (ed.) 1975.
- Klein Viola, 1965: *Women Workers: Working hours and services*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 1965.
- Kozakiewicz Mikolai, 1977: «Evolution récente de la situation des femmes en Europe: évaluation critique», *L' evolution des rôles des hommes et des femmes dans la société moderne: fonctions, droits et responsabilités*, Groningue (Pays-Bas) 28 mars - 5 avril 1977, séminaire organisé par de l' Office des Nations Unies à Genève, en collaboration avec le ministère néerlandais des affaires culturelles, des loisirs et de l' action sociale, Vol. I, Rapport, New York: Nations Unies, 1977.
- Leghorn Lisa and Parker Katherine, 1981: *Woman's Worth: Sexual Economics and the World of Women*, Boston: Routledge and Kegan Paul, 1981.
- Leibowitz Arleen, 1975: «Women's Work in the Home», Lloyd (ed.) 1975.
- Lewenhak Sheila, 1980: *Women and Work*, Glasgow: Fontana Paperbacks, 1980.
- Lloyd Cynthia B., 1975: «The Division of Labor Between the Sexes», Lloyd (ed.), 1975.
- Lloyd Cynthia B. (ed), 1975 *Sex, Discrimination and the Division of Labor*, New York: Columbia Univ. Press, 1975.
- Nock Steven L. and Kingston Paul William, 1984: «The family Work Day», *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 46, No. 2 (May 1984).
- OECD, 1979, *Equal Opportunities for Women*, Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 1979.
- Parsons Talcott and Bales Robert F., 1955: *Family; Socialization and Interaction Process*, Glencoe, Illinois: The Free Press, 1955.
- John P. Robinson - Philippe E. Converse Alexander Szalai, 1972: «Everyday Life in Twelve Countries», Alexander Szalai (ed.): *The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*, Paris: Mouton, 1972.

- Safilios-Rothschild Constantina, 1971- 2: «The Options of Greek Men and Women», *Sociological Focus*, Vol. 5, No. 2 (Winter 1971-72).
- Safilios-Rothschild Constantina, 1972: «Η διάρθρωση της οικογενειακής εξουσίας και αι εκ του γάμου ικανοποιήσεις», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 13 (Ιουλ.-Σεπτ. 1972), ανατύπωση από: *Journal of Marriage and the Family*, Vol. XXIX, No. 2 (May 1967).
- Segalen Martine, 1981: *Sociologie de la famille*, Paris: Armand Colin, 1981.
- Shorter Edward, 1977: *Naissance de la famille moderne; XVIIIe - XXe siècle*, Paris: Éditions du Seuil, 1977. (Μετάφρ. από το αγγλικό: *The Making of the Modern Family*, New York: Basic Books, 1975).
- Silver Catherine Bodard, 1977: «France: Contrasts in Familial and Societal Roles», Giele-Smock (eds.), 1977.
- Szalai Alexander, 1975: «Women's Time: Women in the Light of Contemporary Time-budget Research», *Futures*, Vol. 7, No. 5 (Oct. 1975).
- Szombathy László Cseh, 1980: «Modern and Traditional Elements in the Expectations of Young Married Couples Regarding Their Marital Life», Jean Trost (ed.): *The Family in Change*, Västerås, Sweden: International Library, 1980.
- United Nations, 1969, *Expert Group on Social Policies and Programmes to Meet the Needs of Working Mothers*, Liblice, near Prague, Czechoslovakia, 27 Oct. - 1 Nov. 1968, organized by the Division of Social Affairs of the U.N. Office at Geneva. New York: United Nations, 1969.
- United Nations 1975, *World Conference of the International Women's Year*, Mexico City, 19 Jun.-2 Jul. 1975 (item 9 of the provisional agenda).
- Wynnyczuk Vladimir, 1969: «Social and Economic Aspects of the Education and Employment of Womens», United Nations, 1969.
- Αυδή-Καλκάνη Ίρις, 1978: *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978.
- Βασιλείου Γεώργιος, 1966: *Διερευνήσεις μεταβλητών υπεισερχομένων εις την ψυχοδυναμικήν της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα: Αθηναϊκόν Ινστιτούτον του Ανθρώπου, 1966.
- Γκιζελής Γρηγόρης, 1984 κ.ά.: *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Μεταφρ.: Ολυμπία Πασσά-Γαρδική, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1984.
- Γκορίτσεβα Τατιάνα, 1985²: «Χαίρε, έχεις λυτρωθεί απ' τα δάκρυα της Εύας», *Almanak* ²1985.
- Ένγκελς Φ., 1957: *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, μετ.: Α. Σέεμαν, Αθήνα, 1957.
- Κασιμάτη Κ., 1982 κ.ά.: *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα: Οδυσσεύς, 1982.
- Κακλαμανάκη Ρούλα, 1984: *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1984.
- Κασιανή Π.Α., 1966: *Κασιανή*, Αθήνα, 1966. (Ανάτυπο από τη *Νέα Εστία*).
- Κατάκη, Χάρις Δ., 1984: *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας: Ψυχοκοινωνικές διεργασίες*, Αθήνα: Κέδρος, 1984.
- Κολλάρου Τ.Α. και Μουσούρου Α.Μ., 1980: *Παλινοστήση: Στοιχεία και συμπεράσματα από μία εμπειρική έρευνα*, Αθήνα: Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών, 1980.
- Κραβαρίτου-Μανιτάκη Γιώτα, 1982: «Ισότητα και κοινωνική πολιτική», Κασιμάτη 1982.
- Λαμπροπούλου Βούλα, 1983: *Αντιφεμινιστικά και φεμινιστικά*, Αθήνα, 1983.
- Μαλαχόφσκαγια Νατάλια, 1985²: «Η γυναίκα καθ' οδόν προς...», *Almanak* ²1985.
- Μουσούρου Α., 1983: *Κύκλος της οικογενειακής ζωής και γυναικεία απασχόληση* (διδασκαρική διατριβή), Αθήνα, 1983.
- Μουσούρου Λουκία Μ., 1984: *Η ελληνική οικογένεια*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χόρν, 1984.

- Μπαράσκαγια Ναταλία, 1982²: *Επτά ημέρες μιας γυναίκας*, μεταφρ.: Τασούλα Καραϊσκάκη, Αθήνα: Οδυσσεάς, ²1982.
- Μπατάλοβα Ρ., 1985²: «Οι γκριμάτσες της πατριαρχίας», *Almanak* ²1985.
- Μπρογιέλ Κλωντ, 1975: *Η γυναίκα στην Κίνα: Το μισό τ' ουρανού*, μετ.: Ελένη Παπαρρόδου, Αθήνα: Κότταρο, 1975.
- Νικολαΐδου Μάγδα, 1975: «Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 25 (1975).
- Νικολαΐδου Μάγδα, 1978: *Δουλειά και χειραφέτηση: Η γυναίκα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1978.
- Παπαρήγα Αλέκα, 1981: *Για την απελευθέρωση της γυναίκας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981.
- Πρεσβέλου Κλειώ και Τεπέρογλου Αφροδίτη, 1980: «Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου της εκτρόσεως στον ελληνικό χώρο» (μέρος β'), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 39-40 (1980).
- Ρουμπόθαμ Σίλα, 1984²: *Στο περιθώριο της ιστορίας: 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων*, μεταφρ.: Ελένη Βαρίκα, Αθήνα: Γνώση, ²1984.
- Σχολής Γονέων και Παιδαγωγών στο Παρίσι, 1966: *Η σύγχρονη γυναίκα*, μεταφρ.: Γ.Α. Βασδέκη, Αθήνα: Δίπτυχο, 1966.
- Τάκαρη Ντίνα, 1978: *Η κοινωνική και επαγγελματική θέση της σημερινής γυναίκας (στην Ελλάδα και στο εξωτερικό)*, Αθήνα: 1978.
- Χρονάκη-Παπαμίχου Ζώγια, 1982: «Οι γυναίκες σήμερα», Κασσιμάτη 1982.